

került a világ végére. Amikor Rómában élt, évekig kutatott az Olasz Nemzeti Könyvtárban és a Vatikánban, s a braziliai őserdőben nem volt könnyű olvasási éhségét csillapítani. A „Cagliostro per” c. írásának keletkezése idején, egyik levelében azt írta: „... a jövőbe akárhonnan könnyű nézni, a múltba csak bizonyos helyekről nyílik kilátás.” Másutt azt hangsúlyozza: nincs egység, nincs állandóság, vannak időszakok, amikor van könyvtár és időszakok, amikor nincs, nyelvek vannak és irodalmak. Pontosán tudta és hirdette, hogy csak a szellemi, Bach kantátái, Horatius és Babits az, ami örökké él – a könyvtár elveszik. Néhány könyv marad csak meg, és az olvasmányok, a könyvek emléke.

A délelőtti hat előadás elnöke Rozsondai Marianne volt. A délután elnöklő Buda Attila két-két előadás között szólt József nádor alcsmi, 1945-ben barbár módon elpusztított kastélyáról és annak gazdag könyvtáráról, valamint a Károlyiak fői gyűjteményéről. Ennek sorsa is 1944-ben pecsételődött meg, széthordták, sok elpusztult, a megmaradt darabok a budapesti nagy könyvtárakba (OSZK, Egyetemi Könyvtár, FSZEK) kerültek.

A konferenciát nagy érdeklődés kísérte. Mint a fentiekből is kiderül, sok érdekes dolgot hallottunk, s érdemes folytatni ezt a témát, hiszen még sok neves személy könyvtáráról lehetne beszélni (Juhász Gyula, Fülep Lajos, Hatvany Lajos stb.). Emellett egyebekről is kell tanácskozni, például, hogy milyen feladatok elé állítja a könyvtárakat, illetve kéziratokat az írói könyvtárak befogadása, lehet-e ezeket egyben tartani, különgyűjteményként feldolgozni és kezelni, hogyan lehet kutatni. Ha csak a 20. század magyar íróinak, költőinek könyvtárát vizsgáljuk, nyilvánvalóan rengeteg könyv párhuzamosan megvan bennük, egyedivé a bejegyzések teszik ezeket. Nincs a világon közkönyvtár, amely annyi hellyel rendelkezne, hogy e párhuzamosságot képes legyen befogadni. De mindenkinek külön múzeumot, kutatóhelyet sem lehet fenntartani. A számítógépes feldolgozás a virtuális együtt tartást, s a bejegyzésekhez való hozzáférést biztosítja. De ki mondja meg, hogy kinek a könyvtárát őrizze meg az utókor „érintetlenül” és meddig? Foglalkoznunk kell még ezzel a kérdéssel.

ROZSONDAI MARIANNE

Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén.¹ Amiről az Országos Széchényi Könyvtárnak bibliográfiáiról, sajtótörténeti kutatásairól eddig is ismert kutatója nevezetes volt, ti. arról, hogy a magyarországi németiség, illetőleg a Monarchia-kultúra médiumai kevésbé vagy egyáltalában nem föltárt területeit módszeresen feldolgozza, a jelen bibliográfiával új állomáshoz érkezett. Rózsa Mária ugyanis – mint bibliográfiájának címe és alább közlendő alcíme jelzi – a szabadságharc bukását követő esztendőktől, a Monarchia immár visszavonhatatlanul hivatalossá váló széteséséig tartó periódusának olyan sajtóvállalkozásait gyűjtötte cím szerinti lajstromába, amelyek meghatározó egységét német- és/vagy vegyesnyelvűségében kell megjelölnünk. E valójában munkaközösséget igénylő kutatási projektuma első részeként a folyóiratok és szaklapok jegyzékét kapjuk (I. Teil: Zeitschriften und Fachblätter). Mielőtt a bibliográfia felépítését és anyagát ismertetnénk, néhány szó szükséges a projektum jelentőségének világosabbá tételére.

Kevésbé emlegetett tény, hogy a német nyelvűség nem pusztán a városokban és vidéken, egyes területeken „tömbben” élő német „nemzetiség” nyelve volt, hanem az első világháborúig részint

¹ RÓZSA, Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn. 1850–1920*. A kötet a Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa gondozásában jelent meg, a Jahrbuch des Bundesinstitutes 9. köteteként 2001-ben, a Berichte und Forschungen alcímű kötet különnyomataként (Sonderdruck), 198 lapon.

közvetítő nyelvként szolgált a Monarchiában az egyes népcsoportok között, részint Bildungsspracheként (azaz a művelődés – részlegesen az oktatás – nyelveként) funkcionált. Jóllehet a nemzeti nyelvű tudományosság, irodalom, színházművészet, szaknyelv mind szélesebb körben történő használatakor ugyan egyre kisebb mértékben – bár a megnevezett időszakban mégsem egészen elhanyagolhatóan – részint a Monarchia nem német anyanyelvű értelmiségijeinek kilépését tette lehetővé az európai, német nyelvű nyilvánosság elé. S ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarországon 1944/45-ig lényegében a német volt az első számú „idegen” nyelv, az iskolai oktatásban szintén megtanulhattak németül a gimnazisták, s 1944/45-ig német nyelvű napilap (*Pester Lloyd*) végezte a közvetítést a magyar és a német nyelvű világ között. Amit ezúttal úgy értek, hogy a magyar és a német nyelvű „szellemiség” között termékeny kapcsolat létesülhetett, hiszen részint a magyar irodalom, művészet, gazdaság stb. tárgyában készült híradások, értekezések, magyarázatok eljuthattak azokhoz, akik érdeklődtek és németül olvastak, és megfordítva, a német irodalom, művészet, gazdaság, politika megfelelő módon prezentáltatott a magyarországi közönség számára. Itt jegyzem meg, hogy akadtak bőséggel olyanok, akik egyaránt írtak ausztriai lapokba meg a *Pester Lloyd*ba, sőt, berlini színházbemutatókról (például) hiteles ismertetések láttak napvilágot a Budapesten szerkesztett-kiadott újságban.

Ez a példa talán rávilágít arra, hogy Rózsa Mária vállalkozása megalapozhat egy olyan művelődéstörténeti áttekintést, amely azt célozná meg: miféle területeken szóltak (elsősorban) a magyarországi némettséghez, illetőleg a németül olvasókhöz; mely szakmai orgánumban artikulálódtak a magyarországi némettség sokirányú vállalkozásai; miképpen reprezentálta a magyarországi német sajtó a magyarországi némettség (és részben magyarság) kultúráját, különös tekintettel az anyagi kultúrára. Ugyanakkor más szempontból is érdekesnek ígérkezhet egy olyan típusú fölmérés, amely azt dokumentálhatná, hogy – például – a német nyelvűség a sajtóvállalkozások meghatározott területén mikor adja át a helyét a vegyes nyelvűségnek; egyáltalában: hol mutatkozik kereslet a német nyelvű sajtó iránt (mely városokban, mely vidékeken, milyen szakmai területeken)?

Kiváltképpen feldolgozatlan – s ezt a jelen bibliográfia tanulmányozásakor még világosabban látjuk – az összehasonlító sajtótörténet: nevezetesen még nemigen történt kísérlet arra, hogy például a számos német nyelvű „vicclapot” a korszak magyar és más nyelvű magyarországi, hasonló lapjaival a kutatás egybevesse (Póth István a neves szerb költő, Jovan Jovanović Zmaj „élclapjai”-nak némely magyar vonatkozásáról fontos adalékokat publikált már),² s földertítse, hogy ezek az olykor csupán helyi, máskor országos kitekintésű lapok anyagukban milyen eseményekre, milyen (személyi) összefüggésekre reagálnak, mennyire veszik tudomásul a más vicclapok anyagát (Zmaj lapjainak és az általa fordított Jókaiéinak kapcsolatairól is van tudomásunk Póth István kutatásai nyomán);³ továbbá mennyire tartják szem előtt a bécsi, általában ausztriai – hasonló jellegű – lapok szerkesztési elveit, tipográfiját és így tovább.

Hogy a sajtónak a 19. század második felére mennyire megnőtt a szerepe, azt a magyar tudományosság képviselői eléggé hamar fölismerték, tanulva a reformkor ama igyekezetéből, amely végül is csupán részeredményeket könyvelhetett el. Mint ismeretes, a nemzetiségi harcoknak az 1830-as évekre tehető kezdete azért jelentette az előzményeket, mivel éppen a németül fogalmazott röpiratokkal igyekeztek a vitázó felek „kiszólni” Európához, s törekedtek arra, hogy ügyüknek megnyerjék a „nyugati” közvéleményt. E törekvések közé tartozik egyfelől a részvétel a

² PÓTH István: *Die Darstellung der politischen Wirklichkeit in der Poesie von Jovan Jovanović Zmaj*. = *Studia Slavica* (14.) 1968. 331–340.; Uő: *O nekim političko-satiričnim pesmama Jovana Jovanovića Zmaja*. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 34/1. Novi Sad, 1986. 127–132.

³ Uő: *Jovan Jovanović Zmaj és a magyar irodalom*. In: *Szomszédtság és közösség. Délsláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk. VUJCSICS D. Sztoján. Bp. 1972. 369–391. (Zmaj levelezése alapján a szerb–magyar sajtókapcsolatokról: 371.)

német nyelvű (magyarországi, ausztriai, általában Monarchia-beli és németországi, kis részben svájci) sajtóban, másfelől a külföldi lapalapítási kísérletek. A sajtó jelentőségének fölismerése természetesen a bécsi udvari köröket is jellemezte, így a külföldi és a hazai újságok, folyóiratok adta lehetőségeket ők is igyekeztek kihasználni.

Az 1850-nel induló bibliográfia tanúsítja, hogy az anyanyelvi sajtó mellett nem csökkent a német nyelvűség szerepe sem, és jól érzékelhető még a 19. század második felében is a nemzetközi tudományosságba való bekapcsolódásnak a hazai alapítású és szerkesztésű folyóiratok révén történő szervezése. E téren eddig még föl nem becsült jelentőségű az 1881 és 1895 között kiadott *Ungarische Revue* (első szerkesztői: Hunfalvy Pál és Heinrich Gusztáv) vagy az *Ethnologische Mitteilungen [aus Ungarn]*, amely Hermann Antal szerkesztésében 1887-ben indult.⁴ (Itt jegyzem meg, hogy az 1033-as tételszámú *Ungarische Revue*, amely 1869-ben jelent meg „Leipzig–Wien” helymegjelöléssel, akkor sem felel meg a bibliográfia címében megjelölt igénynek („in Ungarn”), ha szerkesztője Manswet Riedl, azaz Riedl Szende (Riedl Frigyes apja) volt.

Külön kell – ezen a helyen is – felhívnom a figyelmet a Kolozsvárt 1877-ben Brassai Sámuel és Meltzl Hugo által megindított poliglott *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokra*,⁵ a komparatiztika terén világszínvonalú rendező orgánusra, amely a 12. évfolyamot megérve volt kénytelen beszűntetni tevékenységét. Természetesen elsősorban a szerkesztők, mindenekelőtt Meltzl Hugo roppant igyekezete érdemel említést, hogy a kolozsvári egyetemhez kapcsolódva, Budapestről függetlenül hozza létre azt a nemzetközi „tudóstársaságot”, amely az érdekek kiegyenlítése, a goethei szellemiségű közeledés-gondolat, kultúra-közvetítés jegyében munkálkodott, a szellemi termékek cseréjének tulajdonítva a néperdekek kölcsönösségét. Ennek szolgálatába állította a lap a soknyelvűséget, számára a magyar mellett valóban a német látszott a legfontosabbnak, a német nyelvűség kulturális megnyilatkozásai a leginkább értékelendőknek, Petőfi és Goethe mellett például Schopenhauer. Ugyanakkor a 773. számmal jelölt címléfrásban főleg a *Zeitschrift für Vergleichende Literatur* esetében a zárójeles fölkiáltójel, hiszen akkor a komparatiztikát így nevezték, de nemcsak németül, hiszen a francia megnevezés is egyes számú: *Journal de Littérature Comparée*; olyannyira meggyökeresedett kifejezésről van szó, hogy a mind a mai napig megjelenő, párizsi szerkesztésű folyóirat elnevezése: *Revue de littérature comparée*.

A részletesebb ismertetés és értékelés helyett itt csak annyit jegyzek meg, hogy 1877 és 1888 között nemcsak az bizonyosodott be, hogy Budapestről függetlenül is szerveződhet magyarországi tudományosság, hanem az is, hogy az összehasonlító irodalomtörténet fontos fejezeteit Magyarországon is meg lehet írni, miként az 1930-as évek közepétől a Debrecen–Amsterdam szerkesztőségi hellyel megjelölt, Hankiss János által szerkesztett *Helicon* esetében. Kiegészítésül annyit, hogy sajnálatos, miszerint a feltehetőleg kétnyelvű, 1902–1907 között megjelenő *Magyarország és a Nagy világ – Ungarn und die weite Welt* (624. tétel) minéműségéről nem lehet semmit mondani, mivel „nicht vorhanden”, nem található (vagy lappang?). Messze nem bizonyos, hogy a kulturális közvetítés körébe vágott a lap érdeklődési köre, de ha idegenforgalmi céllal publikáltatott, akkor is érdekes lehetne a művelődéstörténet számára. A *Magyar Zenetudomány* (1907-ben ért meg rövid életet, 640. számú tétel) melléklete német, francia és olasz írásokat tartalmaz, szintén a világba való kitekintés, a világnak szánt közlés határozott szándékával. Nem is szólva a *Literarische Berichte aus Ungarn* (566. számú tétel) című negyedéves sajtóorgánusról, szerkesztője Hunfalvy Pál, amely részint vállalta a referáló lap szerepét, ismertetve a magyar tudományosság hivatalos szerveinek tevékenységét, amelyenek a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társa-

⁴ Az *Ethnologische Mitteilungen* Bd. 7–8. az alábbi címen jelent meg: *Mitteilungen zur Zigeunerkunde*. Vö. OSzK Hírlapok és folyóiratok katalógusa.

⁵ A lap cikkeiből válogatás jelent meg: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*. Vál., s.a.r., bev. és jegyz. GAÁL György. Bukarest, 1975.

ság, illetőleg társadalom- és természettudományi egyesületek munkálkodását, de írók műveiről is beszámolt időnként.

A bibliográfiából kiolvasható az az elszánt törekvés, hogy a németül olvasókat ne csak gazdasági mozgalmakról, szövetkezésekről informálják, hanem szórakozás-igényét is kielégítsék. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a gyors megjelenéseket gyors megszűnés követte, a rövid életű lapok talán nem annyira az érdeklődés, mint inkább az anyagiak hiányában voltak kénytelenek abbahagyni munkálkodásukat. A 796. és 797. számú tétel szerint 1853 és 1855 között jelent meg a korban jónevű Heinrich Levitschnigg szerkesztésében a *Pester Sonntagsblatt*, még rövidebb ideig, másfél évig jutott el az olvasókhoz a *Pester Sonntagszeitung*, amely címével és alcímével (illusztrált népszerűség a szórakoztatás és a tanítás célzatával) jelzi vállalását, szerkesztője a rutinos Sigmund Saphir. A sort folytatni lehetne, egyben rádöbbenve arra, hogy a pesti német nyelvűség kulturális téren visszaszorulóban van, a pesti Német Színház 1847-es pusztulása jelezte azt a visszafordíthatatlan folyamatot, amely a 20. század elejére lényegében befejeződött. 1872. november 11-étől 1873. május 5-éig élt a *Pester Theater Zeitung* (798. tétel), amely színházi műsort és hirdetéseket tudatott az olvasókkal, a valamivel korábbi *Pest-Ofner Kommunal- und Theaterzeitung* (804. tétel) sem igen volt hosszabb életű, és a temesvári *Thalia* című lap 1915–1917 között már kétnyelvű volt (989. tétel).

Rózsa Mária bibliográfiája egyébként jó alapvetésre épült. Az előzmények közül a legfontosabbnak Réz Henrik 1935-ös, müncheni *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* című összeállítása tetszik, amely a müncheni Südosteuropa-Institut szellemében és iniciatívájára készült, és amely lényegében Fritz Valjavec többkötetes monográfiájával összhangban a német kulturális missziót hangsúlyozta. A másik fontos előzmény V. Busa Margit *Sajtóbibliográfiája*, illetőleg Lakatos Éva kitűnő vállalkozása, amely 40 füzetben mutatta be (bontásban) a magyar irodalmi folyóiratokat, majd ezt kiegészítendő, szakosítandó 1993-ban megjelentette *A magyar színházi folyóiratok bibliográfiáját*.

Rózsa Mária bibliográfiája mellőzi a napilapokat, érthetően, hiszen azok oly mennyiségét adják a feldolgozandó anyagnak, amely csak több kötetben, igen hosszú idő alatt volna megjelentethető, s amely bibliográfiának elkészítése inkább egy munkaközösség feladata volna, bár az ő gyűjtőmunkája e téren is elkezdődött.

A bibliográfia csoportalkotási szempontjai a következők: 1) A német nyelvű folyóiratok; 2) Olyan folyóiratok, amelyek címükben részint német nyelvűek, de nem tartalmazzak német szövegeket; 3) Alkalmi lapok, meghatározott időponthoz kötött megjelenéssel, amilyenek például ünnepek, bálók, farsang stb.; 4) Olyan lapok, amelyek kizárólag Voit Krisztina *Budapesti Sajtóarchivum*ából ismerősek. Itt jegyzem meg, hogy az erdélyi német nyelvű lapok szintén helyet kaptak (helyesen) a bibliográfiában, jóllehet 1849 és 1867 között a Monarchiában külön „tartomány”-ként vették számításba a hatóságok, mint ahogy Horvátország német nyelvű sajtója is, legalább részben, bekerült a bibliográfiába, ám ez a tény már több megfontolást érdemelne. Annál is inkább, mivel a gyűjtés kevés kivételtől eltekintve az Országos Széchényi Könyvtár állományára terjedt ki, amely a címben jelzett téren vitathatatlanul a leggazdagabb, de korántsem teljes. Némi kiegészítés a bécsi Nationalbibliothekből érkezett, és közvetítés révén máshonnan is. Például a *Luna* (Zágráb, 572. sz. tétel) azért szerepel úgy, mint amely nem található, és csupán a *Vasárnapi Ujság* egy híradásából lenne ismert, mivel az Országos Széchényi Könyvtárban hiányosan ugyan, de megvan (a korábbi néhány évfolyam), arról nem is szólva, hogy Zágrábban magam hiánytalan évfolyamokat tudtam átnézni, amikor a lapban publikáló Rummy Károly György után kutattam. Az más kérdés, hogy a „nem található” megjelölést jó lett volna egységesíteni, ugyanis például az 1. sz. tételben az áll, hogy „nicht vorhanden”, de már a 6. számúban az, hogy „kein Exemplar vorhanden”. Azt viszont helyeselni tudom, hogy a bibliográfiába belekerültek olyan tételek, amelyek olyan

lapokra utalnak, amelyeket csak Magyarországon (Sopronban vagy Pozsonyban) nyomtattak, de Ausztriában jelentettek meg. A 443. számú tételben a bibliográfiai tétel indoklása került a címléírások közé, pedig helye az előszóban volna, illetőleg lábjegyzetben. Az *Illustrierte Kinder-Zeitung*ról egyfelől megtudjuk azt, hogy Stuttgartban adták ki, így a bibliográfiai jegyzékbe vétele nem tartozik a bibliográfiát készítő illetékességi körébe, ugyanakkor illetmény-példányként (ingyenpéldányként) mellékeltek az *Oedenburger Zeitung*hoz. A kiadás helyétől az indoklás után az alábbi olvasható: Stuttgart–Glogau–Sopron. Kissé zavarban vagyok, hogy értenem – értelmezni illenek a tételt; ha igaz, hogy a lap Stuttgartban jelent meg, és annyi köze van Sopronhoz, hogy a soproni napilap ajándékolta küldte 1893 és 1896 között olvasóinak, ennek a följebbi helymegjelölés nem felel meg. Viszont, ha Glogauhoz és Sopronhoz (Oedenburghoz?) más köze is volna, akkor a Stuttgartra vonatkozó közlés módosítandó. Egyébként ez az egyetlen olyan tétel, amelynek felvétele indoklást (is) tartalmaz („deshalb”-bal kezdődő mondatában).

A bibliográfia nélkülözhetetlen segédeszköze a jövőben remélhetőleg sűrűbbé váló művelődéstörténeti-sajtótörténeti kutatásnak, és talán sor kerül a bibliográfia hiányzó adatainak pótlására is. Ez akkor történhetne meg, ha az összeállítója számára megvolna a lehetőség többek között Zágráb, Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Eszék, Pozsony és Turócszentmárton stb. könyvtáraiban kutatni. Hiszen ami hiányzik az Országos Széchényi Könyvtárban, talán ott megvan. Annál is inkább fontos volna a bibliográfia kiegészítése, mivel a tételek részletesebb és megbízhatóbb leírásával szolgál, mint Réz Henrik – Heinrich Réz, felosztása-megszerkesztettsége, így az áttekinthetőség szintén jobb. Ugyanakkor nem ártana olyan – nyilvánvalóan – tollhibákat, gépelési elírásokat javítani, mint a 29. számú tételben (*Allgemeine Sport-Zeitung*): 4. März 1898–11. Nov. 1882. (!); vagy a 317. tételben (*Festök Szaklapja – Maler Fachblatt*) szerkesztői névsorából: Ferenc Herczeg (az első szerkesztő), egy későbbi, Ferenc Ferczeg (ez a névalak nem szerepel a névmutatóban, ezért gondolok elírásra). Ilyen jellegű hiba, elírás kiküszöbölhető volna, ha a névmutatóban a tételeszámra utalás után jelezve volna, hogy a megadott tételben kétszer, háromszor vagy többször fordul elő ugyanaz a név. Nem vagyok bizonyos, hogy megfelelő jelzés-e az alábbi: a 319. sz. tételben (*Figaro. Pikantes Journal*) tartalomként (!) ez áll, „Sozialdemokratisches Organ”. A cím és a tartalom jelölése eltér egymástól, ami nem lenne baj, viszont az, hogy e lap szociáldemokrata orgánum volna, esetleg ennek a feltehetően vicclapnak inkább irányultságára, elkötelezettségére volna vonatkoztatható, mint „tartalmára”, még akkor is, ha melléklete (Beilage) a „Wegweiser für Handel und Gewerbe” címet viseli, mindezt összeolvasva a szociáldemokrata irányultság némileg gyanúsnak tetszik. Bizonyára nem a legszerencsésebb megoldás a 448. tételeszámú *Illustrierte Familiengastr*a vonatkozó utalás, miszerint ilyen címen nem található, valószínűleg (wahrscheinlich) azonos (identisch) a szintén Budapesten kiadott *Der Illustrierte Familiengast*tal (441. sz. tétel); „valószínűleg” igaz a megállapítás, de a megfogalmazás módja talán más-képp is hangozhatna, vagy határozottabban (a wahrscheinlich nélkül), vagy egy utalással (s.o. – siehe oben, tételszám).

Ilyen és ehhez még jónéhány hasonló apróság ellenére csak üdvözölni tudom a bibliográfia megjelenését. Fontos eseménynek tartom, amely a viszonylag kevesebbet kutatott terület jobb megismerésére ösztönözhet. Rózsa Mária sajtótörténeti munkálkodása mindenképpen elismerést érdemel; a magam részéről várom a bibliográfia kiegészítését és folytatását.